

HORNET – skogens instrument

Magnus Bäckström

HORNET – skogens instrument

MAGNUS BÄCKSTRÖM

Dalarnas museum serie av småskrifter 41.

Förarbetena till denna bok har främjats av Svensk folkmusikfond.

Omslagsfoto: KG Svensson

Notskrift: Ivan Frank

Översättning: Margaret Hammare

Redaktör: Gunnar Ternhag

© Dalarnas museum, Box 22, 791 21 Falun

ISBN 91-85378-72-0

ISSN 0346-6949

Tryckt hos Strålins tryckeri AB, Grycksbo 1984

Detta är ingen uppsats i musikvetenskap eller etnologi. Detta är en hjälpreda för den intresserade nybörjaren att närma sig vallhornet och dess värld. Ett så stort och nyansrikt ämne som fäbodkulturen och dess musik kan inte rättvist samlas i ett verk, därför har jag inte heller ansträngt mig att redovisa olika varianter av t ex rutiner-na på fäboden, utan istället försökt levandegöra vardagen kring den musik som är den här skriftens kärna.

Jag hoppas att du som redan kan det mesta ändå har nöje och nytta av vad du läser och att du som ingenting kan, eller bara lite, får den kunskap och den stimulans du behöver för att börja!

Ett tack till Pelle Jacobsson, John Erik Eggens, Calle Hernmark, Nils Eriksson, Holger Larsen och Gunnar Ternhag samt ett kiitos till Rauno Nieminen för värdefull hjälp i arbetet med den här skriften.

Falun jan 1984

Magnus Bäckström

Vallhornet - en bakgrund

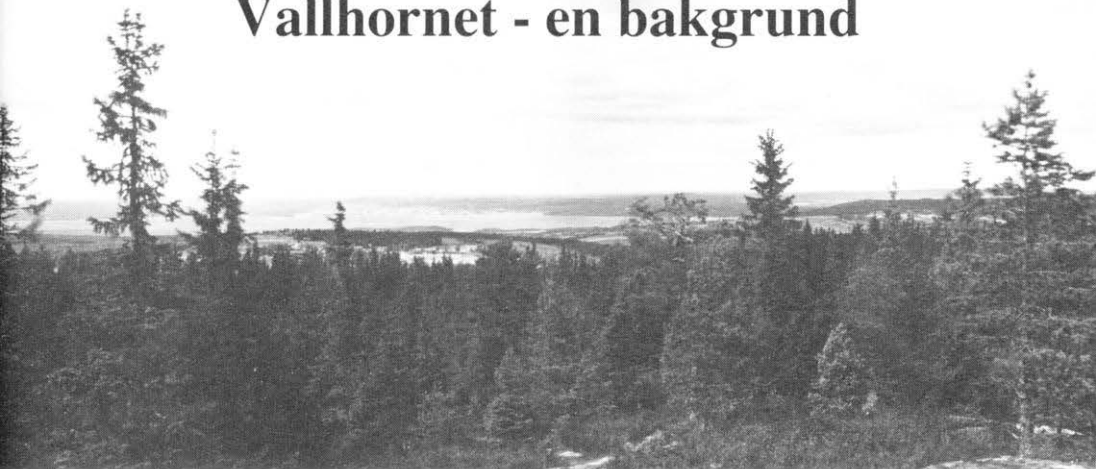

Foto: Gustaf Reimers, i Dalarnas museum.

Skogen! Med resliga furor i rader på högtidliga tallhedar, mjuk, torr vitmossa som krasar och sprakar under våra steg. Med snårig granskog, vild, obändig, stora mossbelupna klippblock i grönskimrande ljus. Eller den halvmurkna stocken skymtande i tjärnens stillhet, det ihåliga ljudet av små vågor på sjöstrandens sten. Vidderna ut över berg och dalar, sjöar, bäckar från toppen av den största klippan på det högsta berget. Den starka doften av pors på varma, blöta myrar, med ettrig myggmusik och tunga humlesurr. Sommarens vibrerande, vinterns vilande. Känslan av evighet.

För de flesta av oss är skogen en källa till avkoppling, någonstans där vi kan hämta andan, stanna till, innan vi kastar oss ut i den brusande nutiden igen. Medlen varierar; några vandrar vildmarksleder eller fjällturer, några paddlar längs stilla vattendrag, andra plockar bär och svamp, många fiskar eller jagar, en del fågel-skådar, men målet är detsamma: att få komma bort, ifrån jäkt, stress, vardag.

För några få av oss nutidsmänniskor är skogen

vardag, arbetsplats, en arbetsplats som andra med sina ljud, sina dofter. Aggressiva motorsågars tjutande, skogsmaskinernas massiva dieselbrummande, timmerbilarnas avlägsna motordån, doften av avgaser, bensin, varma motorer och sågspån. Men trots de både för ögat och för naturen smärtsamt märkbara sår människorna bakom maskinerna lämnar efter sig är de arbetande få, så få att vi friluftsmänniskor sällan märker dessa människor. Vi stöter endast på spåren av dem i form av stora arealer skövlad och våldtagen natur.

Men vi behöver inte gå långt tillbaks i tiden för att hitta en brusande, livfull skog som överallt visar tecken på att brukas av många människor i många syften. En skog där röken från milor och svedjebruk ständigt hänger tät över dalarna, där yxhuggen ekar och kådlukten endast blandas med lukten av våta kläder och kaffeeldens rök, där flottare drar fram längs älvar och vattendrag, dynamitskotten när timmerbråtarna sprängs, drevskall från jakthundar, liars susande i myr-

Detta horn påträffades 1936 i en mosse invid Västerby, Hedemora. Med hjälp av pollenanalys har hornet daterats till 900-talet, landets näst äldsta. Hornet har som synes tre fingerhål och en delvis bevarad dekorkant längs klockstycket. Foto: KG Svensson, Dalarnas museum.

slåttern, skällklang från betande djur - och i allt detta musik, en uråldrig, fundamental musik - vallmusiken.

Horn- och lurlåtar, kulningar och lockrop har i många hundra år ljudit i våra skogar, kanske ända sedan våra förfäder övergick från en nomadiserande tillvaro till att bli fasta jordbrukare och boskapsskötare. (I Skandinavien har man hittat vallhorn från yngre järnåldern och de 2500-åriga berömda bronslurarna har säkert sina förebilder i djurhornen). Något kraftfoder hade man naturligtvis inte, så när den odlingsbara marken kring byn behövdes till brödsäd och vinterns foder, fick djuren finna sin föda i skogarna under sommarmånaderna, ibland långt in på hösten.

När avståndet var för långt för att föra tillbaks djuren till byn varje kväll byggde man ett system av fäbodar. Varje by hade sina fäbodar, ofta flera, kallade hemfäbodar och långfäbodar eller vår- sommar- och höstfäbodar, som man växlade

Arbetet vid fäbodarna följde helt djurens rytm. Här förs boskapen hem för mjölkning efter en dags bete på skogen. Axi fäbodar, Mora.

Foto: Olof Thuvesson, i Dalarnas museum.

Fäbodlivet var i materiellt avseende mycket enkelt. Av personliga tillhörigheter fanns inte mycket. Här en, visserligen uppsnyggad, interiör från ett ålderdomligt eldhus i full användning. Juganes, Ärteråsens fäbodar, Ore 1926.

Foto: Sigurd Erixon och Olof Ekberg, i Dalarnas museum.

mellan för att tillgodogöra sig det bästa betet. På fäboden tillverkades också de mjölkprodukter, ost, smör, messmör, som sedan forslades på hästryggar och mansskuldror till hembyn för vinterns behov.

Ett helt samhällssystem var uppbyggt kring denna form av boskapsskötsel, ett väl fungerande, inarbetat system med skrivna och oskrivna lagar. I Sverige var detta system fullt utbyggt under medeltiden, hade sin blomstringstid under 1800-talet, och omfattade större delen av landet, från norra Bohuslän, Värmland, Dalarna och mellersta Uppland i söder till Torne älv i norr.

Har du gått på en fäbodstig någon gång? En bred, rejält upptrampad stig där trädrötterna bildar mönster mellan lysande vita stenar, ringlande sig fram mil efter mil genom skogen över stocklagda myrar fram till fäboden, en ansamling låga, grå eldhus och mjölkbodar, fähus och lador.

Varje hus på fäboden hade sin funktion, precis som hemma i byn. Intill boningshuset, som på denna bild är ett eldhus (t h), låg mjölkboden, där mjölken och de färdiga produkterna förvarades. I svalen mellan husen kunde man som här ha sin tvättplats. Juganes, Ärteråsens fäbodar, Öre 1926.

Foto: Sigurd Erixon och Olof Ekberg, i Dalarnas museum.

Du öppnar grinden till svalgången mellan eldhus och mjölkbod, kliver på och går in i eldhuset. Där kokar kanske messmörsgrytan, ständigt passad av en fäbodkulla, röken från elden direkt på jordgolvet får dina ögon att svida och du hostar, all rök hittar inte vägen ut genom hålet i taket utan ett grått dis ligger under takåsen, men du vänjer dig. Jordgolvet är nysopat och överstrött med friska grankvistar, ristningar på väggarna låter århundraden av fäbodkullor tala till dig:

I AG RITAR MIT NAM TIL HEDER
OCH INGEN SKAM KAD 1857

De breda, väggfasta bänkarna är bäddade med färggranna vepor eller lapptäcken och linnela-

kan över halm, där somnar man in, drömsk av eldens språk och glöd, eller ligger kanske och vrider sig oroligt i rädsla för att råndan, skogsfrun, ska visa sin nuna i någon glugg. Ost och smör är sedan igår kväll iordninggjort och tillfogat lagret i svalen mittemot eldhuset. Ostformarna och smörkärnan är ordentligt diskade, uppställda på tork utanför. En bit bort ligger nästa eldhus och svale, och nästa, och nästa. Kanske något hus är modernare, med förstukvist, murad spis, riktiga fönster, kanske t o m tapeter på väggarna. Ett stycke från varje hus ligger fähusen med sina inhägnade fållor, där de skogsbetande djuren skiljs åt till kvällen så att varje gård kan ta till vara sin för jordbruket så viktiga gödsel. På dagen används fållan för kalvar och sjuka eller kalvfärdiga kor som inte kan gå med de andra i skogen. Ligger fäboden vid ett vattendrag, en tjärn eller bäck är det bra, annars måste man ha en eller flera säkra kallkällor att hämta ur, vattnet är livsviktigt för fäboden. Ibland kan man få bära långt, tunga vattenhinkar på ok, många vändor fram och tillbaks.

Frammot sextiden hörs vallhorn och locksång, kulning, allt närmare fäboden. De vallkullor som sedan tidig morgon fört sina djur längs olika lötgångar, speciella "stråk" i skogen som man gick längs, en lötgång för varje dag i veckan, lockar nu hem korna för kvällsmjölknigen. Under dagens lopp har de, förutom att hela tiden hållit ett vakande öga på djuren, stickat strumpor, sytt blaggarnsväv eller bundit länkar av vidjor till kor och kalvar. Endast kring middagstid har de fått en stunds vila då de samlat djuren vid sovholen, då den stickande röken från den med ris och våt mossa underhållna elden jagar bort myggen, då korna tungt lägger sig ner i ljung och lav för att idissla, då vilar man, folk och fä.

Hur såg hon då ut, den här fäbodkullan? Hade hon vacker folkdräkt, var ljust skönlockig, rosenkindad, hade hon drömmande ögon, trånande efter vännen sin där hon gick i villande mo - sådär, du vet, som man möter henne i de s k folkvisorna? Visst hade hon kanske dräkt, men den mest slitna

Klädseln var enkel men praktisk. Sex kvinnor i olika åldrar på Flojs fåbodar, Älvdalen.

Foto: Alfired Backlund, i Dalarnas museum.

ÅR 1762
FÖD

i så fall, inte tar man finkläder på sig i jobbet i skogen! Hennes sköna lockar doldes under ett huckle, eller ibland under en stor manshatt, för björnen vågar sig inte fram om det finns karlar i skogen. Hennes rosande kind är kanske både repad av elaka kvistar och brunskimrande, tjärdof-tande av hemgjord myggsalva. På sin vänstra sida har hon liduväskan med nödvändiga småredskap, och vid den sitter kniven. Slekskräppan hänger till höger, där finns mjöl och salt att locka korna med. På ryggen hänger gätsäcken med mjölk i en träflaska, smör, messmör, ost, kött och bröd. Yxan sitter fästad vid näversäcken och i en av bärremmarna hänger hornet - att dricka friskt källvatten ur, men framförallt att spela med.

När vi idag tänker på instrument, på att spela musik, så tänker vi väl närmast på den roande eller andligt stimulerande funktionen, att vi kan mer eller mindre engagerat lyssna till musik, dansa till den eller glädjas åt uttrycksmöjligheterna och gemenskapen i det egna fritidsmusicerandet. För folket i skogen förr var vallhornet inte främst något man spelade på för skojs skull,

utan något man betraktade mer som ett arbetsredskap, som yxan eller lien, ett arbetsredskap man måste kunna hantera för att klara av sitt jobb. Därför fick också små flickor tidigt börja lära sig blåsa horn inför kommande vallningssomrar.

Hornet fyllde flera funktioner. Det kompletterade rösten som lockredskap, det användes för att meddela sig med andra människor i skogen och man blåste också i vallhornet för att skrämma bort rovdjur. Under bra förhållanden kan ett horn höras flera kilometer i skogen, beroende på väder och omgivning. Därför kunde en ensam människa med ansvar för egnas och andras djur ha stor användning av hornet som arbetsredskap.

För att hålla djuren samlade och leda dem längs lötgången lockade vallkullorna dels med rösten men också med hornet. Liksom den vokala locksången hade olika karaktär för olika djur kunde locklåtarna på horn också skilja mellan ko-, får- eller getlock. Rickard Dybeck, som i mitten av 1800-talet samlade in och gav ut vallåtar i tryck, skriver i förordet till sin Svenska vallvisor och hornlåtar "t o m de osjäliga kreaturen lyssna till och tyckas veta att skilja mellan dessa låtar, hvilka...hvar för sig hafva en viss bestämelse, hvilken, så otroligt det än må synas, den vallande boskapen sålunda vet att på sitt sätt uppfatta".

Ku-leken

EFTER BUD ANDERS ERSSON
RÄTTVIK

För vallkullan kunde kanske en text hjälpa till att komma ihåg och skilja de olika signalerna åt:

Vallåt

VID SOVHOLN
ÖSTERDALARNA

0 3 0 3 51 3 2 0 1 2 51
Si rö-, si rö ~ ken, kom hit och vi ~ len er,

0 1 2 3 0 1 2 3 0 3 0 3 51
vi ~ len e ~ der, vi ~ len e ~ der, si rö-, si rö ~ ken.

Att kunna meddela sig med andra i skogen var också viktigt. Man kanske behövde hjälp, björn eller varg kunde anfalla djuren, en ko kunde gå ner sig i en myr eller t o m saknas, men att helt enkelt bara kunna hålla kontakt med varandra, känna att man inte var ensam i skogen hjälpte nog många vallkullor genom långa dagar.

Lysttringssignal

EFTER RIS KERSTI
RÄTTVIK

2 3 1 2 51 1 2 51 3 2 1 3 51

Kolåten

(OM KO SAKNAS)

EFTER RIS KERSTI

2 0 1 3 1 0 3 2 0 1 2 1 0 3

3 2 0 1 3 SI 2 3 0 2 0 1 3 2 0 1 2 SI

acc. 2 3 2 0 1 3 2 0 2 3 SI

Färlåten

(OM FÄR SAKNAS)

EFTER RIS KERSTI

0 2 0 1 0 1 3 SI 3 2 0 1 2 1 1 2 SI S2

0 2 0 1 0 1 3 SI 3 2 0 1 2 1 2 SI S2 SI

Getlåten

(OM GET SAKNAS)

EFTER RIS KERSTI

3 2 0 1 0 3 3 2 0 1 2 3 SI

3 2 1 3 1 1 2 2 SI 3 2 1 3 1 2 SI

acc. 3 2 0 1 0 2 SI 2 3 SI

EFTER RIS KERSTI,
RÄTTVIK

1 Let ic - ke, 1 Let ic - ke 3 ko - a 2 ä 3 S1 hemma

EFTER TILLMANS SARA, NÅS

0 1 2 3 1 2 3 S1 0 1 2 3 1 2 S1 S1
Här ä dagar här ä nätter här ä den du letar ätter

Blisterpipor och och fingerhorn
Låta mig väl uti öra
Tjutlurar och tjuthorn
Köra mig långt bort i myra

MLS 1635

J. Nordlander "Svenska barnvisor och barnrim."

15

Detta skulle skrämma bort inte bara björn och varg, utan också eventuella häxor o d. Nu för tiden sker sådant som bekant med hjälp av smällare och fyrverkeri, vilket verkar vara effektivt! Långt in i modern tid, sedan hornets arbetsfunktion vid vallgång upphört, spelades det på vissa ställen på horn åtminstone en gång om året - vid Valborgsmäss!

Men nu är det en gång så, att håller man ett tonredskap i handen är det väldigt svårt att låta bli att helt enkelt bara skapa musik - oavsett funktioner och arbetsredskap - och visst skapades det i våra fäbodrar. Visor, psalmer, gånglåtar, ja t o m dansmusik spelades på vallhorn. När arbetet för dagen var slut och lugnet lägrade sig över vallen kunde någon vallkulla blåsa en stillsam hornlåt ut över skogarna - bofrid. Eller om man fick besök, danslusten trängde på och där inte fanns någon fiolspelman, då hände det att någon av de duktigare hornblåser-skorna spelade upp till dans på sitt vallhorn! Så visst har hornet också varit ett instrument i vanlig bemärkelse - till egen och andras glädje.

Lissmats eller Burtus Anna i Dalbyn, Ore blåste hornlåtar vid valborgsmässoelden varje år, långt efter det att vallmusiken tystnat i skogarna. Foto: Karl-Erik Forsslund 1917, i Dalarnas museum.

Kopolska

FRÅN FLÖDA

S2 S1 3 2 2 3 2 1 2 S1 3 2 1

0 2 2 3 2 1 3 3 2 1 0 2 2 3 2 1 3

0 1 2 3 2 S1 3 2 1 2 3 S1 3 2 1 2 3 S1

Konstnären Anders Zorn vandrade vid något tillfälle i skogarna kring Mora, och lade då märke till att något i skogen som han vant sig vid som barn fattades - inga hornlåtar hördes! Med pengar på banken och i sann nationalistisk anda beslöt han sig för att göra något åt saken, och utlyste den berömda spelmanstävlingen vid Gesunda 1906, som ju först och främst riktade sig till hornblåsare. Och se - ur skogarna och byarnas gömslen dök den ena efter den andra av Dalarnas hornblåsare upp. Där kom Nöstmo Halvar från Malung, Bullermor från Gagnef, Gädd Lars från Mockfjärd och många andra som fortfarande kunde konsten att blåsa horn. Under en period blev hornblåsandet uppmärksammat igen, några av tävlingarnas förgrundsgestalter fick sommaranställning på Skansen och turnerade t o m tillsammans med berömda fiolspelmän. Men sedan kom en längre period under vårt århundrade, när hornblåandet i stort sett var utdött. Några få eldsjälar höll dock fortfarande liv i denna uråldriga tradition - och den främste av dessa eldsjälar var nog Carl Gustaf Färje, f 1917 i Stora Skedvi, flyttade 1945 till Älvdalen där han kom att betyda mycket för kulturlivet. Han hade många strängar på sin lyra, han konstruerade bl a en unik vassorgel, men Färjes insatser för vallmusiken har varit det som kanske gjort honom mest känd. Redan i ungdomen intresserade han sig för vallåtarna och bör-

Carl Gustaf Färje (1917-1976) intresserade sig enskilt för vallhornet i en tid när folkmusiken över huvud taget stod lågt i kurs hos allmänheten.

Foto i Dalarnas museum.

jade spåra låtar och traditionsbärare. Färjes samling "Fäbodlåtar från Dalarna" utgiven av Älvdalens hembygdsförening är ovärderlig för alla vallmusikintresserade, och många av dagens hornblåsare har som nybörjare fått stöd, råd och t o m sitt första horn genom Carl Gustaf Färje. Färje avled 1976, endast 58 år gammal, och vi är många som beklagar hans tidiga bortgång.

Pelle Jacobsson, Orsa (f 1928) är nog den främste av dagens hornblåsare och en av dem som haft Färje som sin läromästare. Pelle är verksam som musiklejare men har blivit något av vallmusikens ambassadör runt om i landet och även utomlands. 1983 blev han invald i Musikaliska akademien, en ära för Pelle själv och ett erkännande av den musik han representerar.

Pelle har liksom Färje inspirerat många till egna försök med horn. En av dessa är Walter Ramsby, Hudiksvall (f 1921). Han har sedan mitten av 60-talet varit en förgrundsgestalt inom vallmusiken och till många förmedlat sina kunskaper på kurser o d. Liksom Pelle har han låtit sitt horn ljuda vid många officiella sammanhang både inom och utom landet.

Förutom dessa tre framstående hornblåsare har flera traditionsbärare hjälpt till att hålla den

här musiken vid liv in i vår tid. Nämnas kan Britt Johan Persson, Malung (1911-1981), Erik Nyberg, Gagnef (f 1907) och Anton Moberg, Rörbäcksnäs (f 1905).

I samband med folkmusikvågens upprinnelse kring 1970 väcktes intresset för vår folkkultur igen, och därmed också för vallhornet. Flera yngre folkmusiker och andra intresserade sökte upp de få som fortfarande höll liv i traditionen, fick råd och anvisningar och började tillverka och spela på vallhorn.

1973 tog Carl Gustaf Färje initiativet till en hornblåsarträff i Siljansfors, Mora. Den träffen blev början till en årligen återkommande tradition, där på olika platser i Dalarna hornblåsare träffas för att spela för varandra och utbyta erfarenheter med varandra.

Också vid musikveckan Musik vid Ljusnan arrangeras hornblåsarstämmor.

1982 bildades inom Dalarnas spelmansförbund en speciell hornblåsarsektion. Den arrangerar bl a träffarna i Dalarna, horntillverkningskurser och fungerar helt enkelt som ett samlande organ för hornblåsarna. Flera horntillverknings- och blåsarkurser anordnas runt om i vårt land och intresset för vallmusiken ökar stadigt. Många yngre människor har blivit duktiga hornblåsare, fler och fler horn ljuder i vårt musikliv.

I vilka sammanhang möter man då hornet i dag? Ja, knappast i skogen bland betande djur, men hornets karaktär av funktionsinstrument finns nog kvar till en viss del även om funktionen har ändrats. Många spelmansstämmor, hembygdsdagar och liknande arrangemang blåses in på horn. Även i konsertsammanhang förekommer vallhornet då och då, och ofta som inledning - ett slags samlande signal. Vill man kan man också söka egna användningsområden, jag känner t ex till en mamma som i sitt villaområde kallar hem sina barn med en hornsignal! Flera har nytta av sina horn i fritidsstugan, bärskogen eller på fiske- turen - dagens friluftsmänniska har inga prob-

lem att finna en praktisk nytta för sitt vallhorn.

Men praktisk nytta och funktion i all ära - den som hört ett vallhorn i skogen en stilla sommarkväll, känt nackhåret resa sig, förtrollats i en stämning av urtid och evighet, för den lever hornet ändå!

A NO 1725
KLD

Den borttynande konsten att blåsa horn fick konstnären Anders Zorn att arrangera en tävling i hornblåsning och låtspel. I dag talar vi mest om spelmanstävlingen eller -stämman i Gesunda 1906, men det var således hornblåsningen som stod i centrum. Här en av de kända bilderna från detta tillfälle: Ris Kersti från Blecket, Rättvik spelar från vagnen.

Foto: Gerda Söderlund, i Dalarnas museum.

Tillverkning

Om man har föresatt sig att börja spela klarinett eller gitarr går man till en instrumenthandlare och köper sitt instrument. Det är inte lika lätt att skaffa sig ett vallhorn. Det finns visserligen några få vallhornstillverkare som gör horn för avsalu, men det vanligaste och kanske roligaste, är att du gör ditt instrument själv, något som är mindre svårt än du kanske tror. Det svåraste, att skapa själva hornet, det sköter naturen.

Det finns flera teorier eller traditioner, nyare och äldre, när det gäller horntillverkning. Influenser från bleckblåsinstrumenten och musikakustiska tankegångar blandas med traditionella regler eller avsaknad av regler. Eftersom man inte kan säga att den eller den metoden är den rätta ska jag försöka redovisa de olika tillvägagångssätten så kan du själv prova dig fram. Var redan från början inställd på att göra fler horn, börja gärna med de sämre ämnena och träna dig. Tänk också på att missar ofta går att rätta till med hjälp av starkt lim o d.

För att få tag på hornämnen vänder du dig till närmaste slakteri, där de lägger undan horn om du ber dem. Till spelhorn bör du ha ko- eller bockhorn. (Bockhorn är nuförtiden ganska svåra att få tag på). Ju fler du har att välja mellan, desto större chans har du att hitta bra ämnen.

Man kan göra spelhorn av de flesta ämnen, men de

Horn ur Dalarnas museums samlingar. Som synes är variationen stor. Foto: KG Svensson, Dalarnas museum.

blir mer eller mindre bra. Jag ska försöka ge några grova hållpunkter på vad du bör tänka på när du väljer ut ämnen.

Hornet bör vara minst 15 cm långt, ju kortare horn desto högre i tonhöjd och desto svårare att få ton i, ju längre horn desto mörkare klang och desto lättare att få ton. Hornet bör heller inte vara för långt, då blir klangen "murrig" men det är mer en fråga om smak än om tekniska aspekter. Hornet bör inte heller vara starkt koniskt, som en glass-strut, utan vidgas sakta i en mjuk böjning. En del menar att det är en fördel om klockstycket, öppningsänden på hornet smalnar av något. Delen närmast spetsen på ko-hornen bör inte vara bred och platt, sådana horn är ofta hårdblåsta. När du väljer ut dina ämnen, ta gärna lite olika typer av horn, även de sämre efter beskrivningen ovan, så att du har ett urval att träna på och upptäcka fördelar och nackdelar på egen hand.

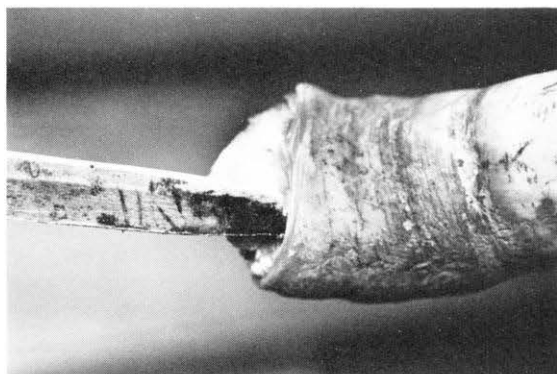
De horn du får från slakteriet ser ofta mindre

trevliga ut med blod och hårrester kvar, men bit ihop - allt för konsten!

Inuti hornsvidan finns ett benutskott - kvicken. För att kunna lossa kvicken från hornsvidan måste du koka hornet i vanligt vatten. (Som kuriositet kan nämnas att kvicken lossnar bra också efter en längre tid i en gödsel- eller myrstack). En del har svårt för lukten vid hornkoket, så om din köksfläkt är mindre effektiv, rekommenderar jag dig att koka utomhus. En pannmur är perfekt men en större kittel på några tegelstenar fungerar också bra. För att lättare få bort sotet från kitteln efteråt kan du gnida in den med såpa innan du ställer den över elden. När hornet kokat en dryg timme kan du börja prova att lossa kvicken. Slå hornet mot något inte alltför hårt, t ex en stubbe. Här du tur lossnar kvicken direkt. Gör den inte det kan du med en kniv försiktigt skära runt klockstycket, mellan hornsvidan och kvicken där det brukar sitta hårdast. Samtidigt kan du skära bort slaktresterna från hornet. Slå igen mot något, eller försök dra med en tång. Var försiktig med kniv och tång så att du inte

En vanlig syltkittel kan duga för att koka ett mindre antal horn. Foto: KG Svensson, Dalarnas museum.

Efter kokning-
en - börja med
att lossa mel-
lan kvicken
och hornämnet
med hjälp av
en kniv...

slå hornet mot
ett hårt un-
derlag, var
inte rädd för
att ta i...

spar kvicken, den visar hor-
nets innerform...

såga av spetsen, inte för
mycket bara...

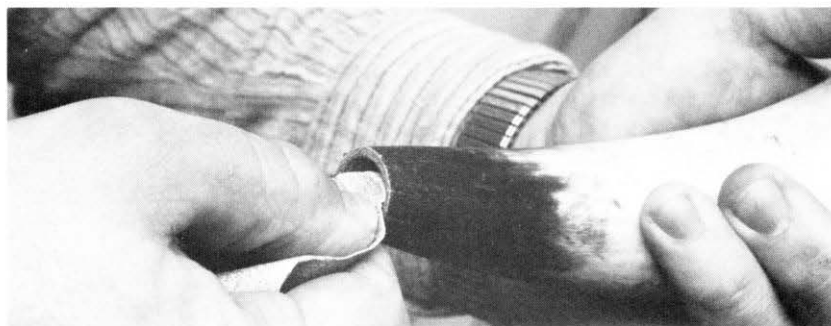
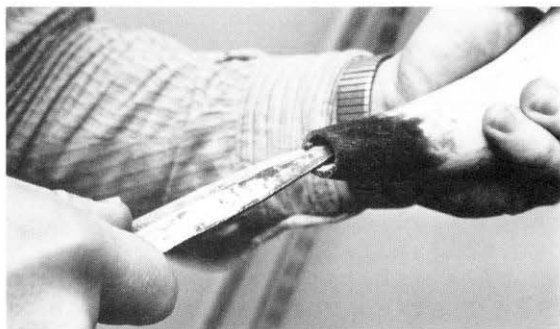
förbered borrhö-
ningen med ett
borrspår, an-
vänd kniven...

borra upp hå-
let...

justera anbläs-
ningshålet till
önskad form med
hjälp av kniven
och putsa slut-
ligen kanterna
med ett sand-
papper. Foto
på detta upp-
slag: KG Svens-
son, Dalarnas
museum.

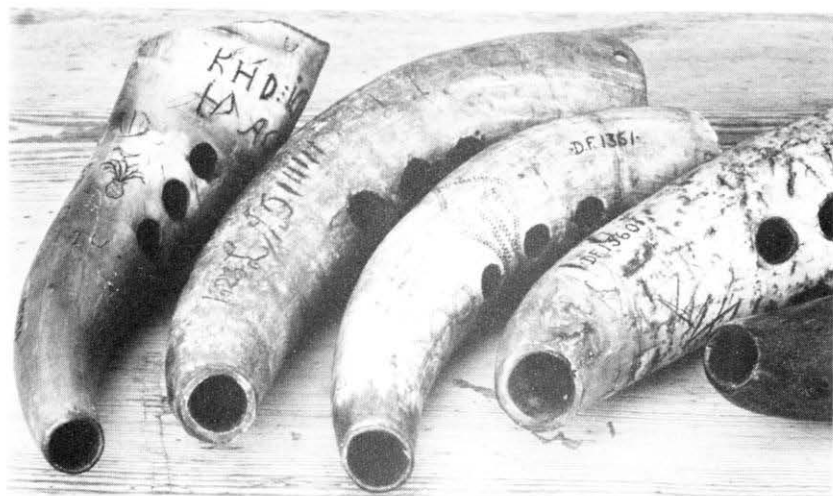
skadar hornet, det blir mjukt i koket och kan lätt spricka kring klockstycket. Om du inte får ut kvicken måste hornet koka ett tag till. Sedan kan du göra om proceduren från början tills du lyckas.

Kvicken ska du sen spara, den visar ju på hur ditt horn är beskaffat invändigt, något du kan ha nytta av senare i tillverkningen.

När kvicken lossnat skrapar du rent de rester som brukar kunna bli kvar inne i hornsvidan. Om du tycker att det behövs kan du också jämna till klockstycket medan hornet fortfarande är mjukt, men ta inte av för mycket - varje centimeter är viktig för tonen! Hornet kan även skos med näver eller någon metall om klockstycket är skadat eller tunt, ev också för att göra ett kort horn längre.

Nästa steg är att såga av spetsen, och detta ska du göra där diametern är stor nog att passa din mun. Såga av spetsen vinkelrätt (någon enstaka tillverkare kapar ibland i sned vinkel för att motverka hornets böjning). Ett vanligt misstag är att kapa för långt in på hornet så att munstycket blir onödigt grovt. Ca 2 cm diameter för kohorn och mindre bockhorn och ca 3 cm för större bockhorn kan gälla som ungefärligt riktmärke. Tänk på att det är bättre att ta för lite än för mycket, då har du fortfarande möjlighet att rätta till diametern. Något bör du kanske ta hänsyn till hur långt du sedan måste borra, det ser du på kvickens längd. Nu ska du borra upp en kanal från spetsen mot den naturliga kanalen kvicken lämnat. Använd kvicken till att se hur långt in den går, men du kan också ta en ståltråd ed och mäta upp med. Borra sedan med en 6-8 mm borr. Här måste du vinkla borren efter hornets böjning. Om du borrar vinkelrätt mot sågsnittet är det stor risk att borrar-spetsen kommer ut på hornets undersida!

Du kanske också måste leta med borren och ändra vinkeln tills du når den naturliga kanalen. Håll hornets klockstycke då och då mot en lampa och kika in i borrar-kanalen från munstycket, då har du möjlighet att se om du är på rätt väg eller inte!

De äldre hornen har nästan uteslutande ett vitt och rakt munstycke.

Foto: KG Svensson, Dalarnas museum.

Om du sedan väljer att borra en grövre kanal (se nedan) bör du på samma sätt kontrollera hur ditt första borrhål gått - det är möjligt att du måste ändra vinkeln ytterligare för att inte förstöra hornets innervägg.

När det gäller munstyckets utformning finns det flera modeller. Några av dagens horntillverkare har influerats av bleckblåsinstrumentens munstycken och täljer med kniv eller borrar med försänkare upp en gryta eller skål varifrån det går ett förhållandevis smalt snett borrhål in mot den naturliga kanalen, typ trumpet och trombone.

En del täljer upp mer som en tratt, som t ex valthorn, och andra slutligen formar anblåsningsändan som i äldre vallhorn, öppnar en rak, grov kanal in mot den naturliga, utan vare sig gryt- eller trattform i munstycket. Själv föredrar jag det sistnämnda, men ingen har kunnat påvisa att någon av metoderna skulle fungera bättre än de andra, så det är nog mest en fråga om eget tycke.

Munstyckets kanter bör inte vara tjockare än 2-4 mm (på bockhornet, som inte är runt, räknar jag på de tunnaste sidorna). Det är viktigt att putsa med sandpapper så att inga skarpa kanter ligger mot läpparna när du blåser. Redan nu kan du provblåsa och lyssna till klangen i ditt horn!

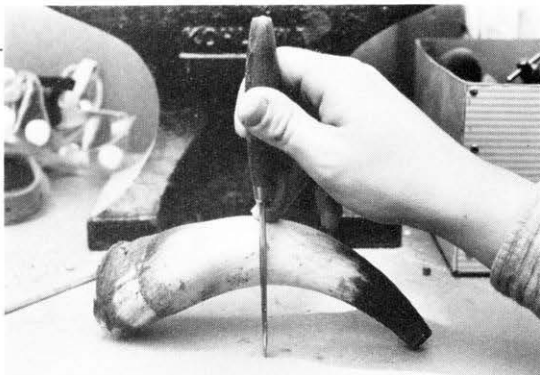
Fingerhåll

Det vanligaste antalet fingerhåll på svenska vallhorn är 3 eller 4. Metoden för hållens placering brukar kunna vara det som förbryllar mest första gången man kommer i kontakt med horn och horn-tillverkning. Här finns det också olika tankegångar, en del av äldre hävd och någon nyare teori. Välj själv - alla fungerar!

Alt 1. Det första hålet (närmast munstycket) borraras där hornet väger jämnt över en knivsegg e d. De andra 2-3 hålen placeras i för fingrarna bekvämt avstånd från varandra ned mot klockstycket.

Alt 2. Det första hålet borras där valvet, med hornet placerat med den konkava sidans ändpunkter på en plan yta, är som högst. De andra hålen borras sedan som i alt 1.

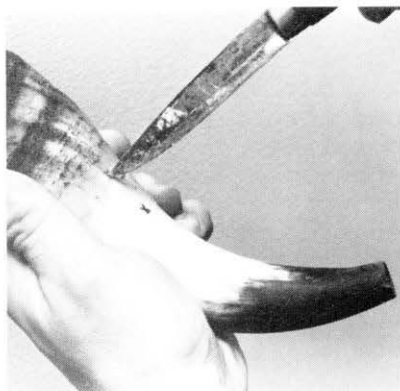
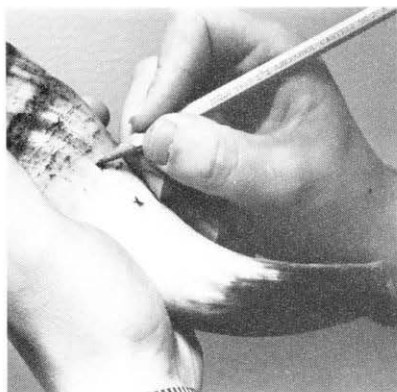

Alt 3. Det sista hålet (3:e eller 4:e) borras på den längd in från klockstycket som motsvarar klockstyckets diameter. De högre hålen borras på bekvämt fingeravstånd.

Alt 4, Placera fingrarna bekvämt på hornets mitt, inte för nära vare sig klock- eller munstycke. Borra sedan hålen där du vill ha fingrarna!

Ta upp fingerhålen genom att först markera hålens läge med en penna. Gör ett borrarspår med knivspetsen. Borra upp - använd gärna en mindre borrar. Vidga hålen och stäm av med kniv och rundfil.

Foto: KG Svensson, Dalarnas museum.

Eftersom det mer är fingerhålens storlek än deras placering som avgör tonhöjden, ska du börja med att borra små hål. Sedan vidgar du hålen med borrar, kniv eller rundfil i samband med att du stämmer hornet. Var noga med att skrapa bort borraringsrester runt fingerhålen.

Stämning

Äldre horn klingar ofta falskt i våra öron, tonernas inbördes förhållande varierar mycket från horn till horn, och frågan är om det i äldre tider varit någon given skala för vallhornen eller om man nöjt sig med att bara markera en skillnad mellan tonstegen? Vid upptecknandet av vallåtar blev man tvungen att systematisera tonerna efter den konstmusikaliska skalan för att få in dem i vårt notsystem, något som kan ha påverkat vår uppfattning om hur vallåtarna bör klinga. Därför stämmer alla tillverkare nuför tiden sina horn i en mollskala, där hornets egentliga ton (med alla fingerhålen täckta) är den andra tonen i skalan om det är försett med 3 fingerhål. Ett 4-håls-horn med alla hålen täckta ger skalans grundton. På 3-håls-hornet får man grundtonen genom att tillämpa stopptechnik, dvs man täcker alla fingerhålen med ena handen och stoppar in den andra handen en bit in i klockstycket, då sänks tonhöjden.

Intervallen mellan hålen blir alltså på ett 3-håls-horn.

alla hål täckta - lyft 3:e fingret = $\frac{1}{2}$ tonsteg

2 hål täckta - lyft 2:a fingret = 1 helt tonsteg

1 hål täckt - lyft 1:a fingret = 1 helt tonsteg igen.

Eller i noter (omvandlat till a-moll)

På ett 4-hålshorn blir intervallen räknade nerifrån 4:e hålet: 1 helt - $\frac{1}{2}$ - 1 helt - 1 helt tonsteg.

Eller i noter:

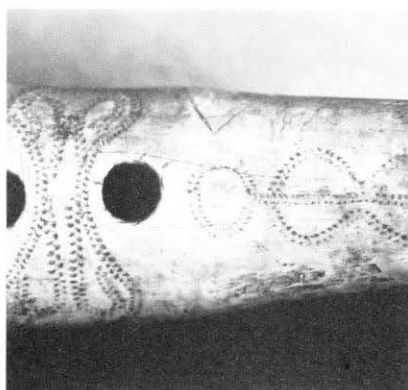
Du börjar avstämningen med att täcka alla hålen och blåsa, där har du hornets ton - din utgångspunkt. Fortsätt blåsa, lyft nedersta fingret och lyssna till intervallet. Har du, som tidigare nämnts, borrar ett litet hål, märker du att tonhöjden inte ändras mycket. Du får då vidga hålet med borr, kniv eller rundfil, blås igen och lyssna på intervallet och fortsätt på detta vis tills du uppnått önskat intervall. När det nedersta hålet stämmer, gör du på samma vis med de övriga. Att stämma av hornet på det här sättet kräver naturligtvis att du behärskar blåstekniken. Om du inte får ton i hornet kan du ju vänta med att stämma tills du har tränat upp läppmuskulaturen tillräckligt.

Det finns faktiskt ett sätt att någorlunda stämma hornet utan att blåsa; täck fingerhålen, slå med den andra handens flata mot munstycket, lyft nedersta fingret och slå igen osv. På så vis kan du uppfatta intervallen ungefärligt och har möjlighet att korrigera senare.

Putsning o utsmyckning

Nu när ditt horn är färdigt att spela på kanske du börjar tänka på putsning och utsmyckning. En del vill ha sina horn som de är med valkar efter kons kalvningar o d, andra putsar upp dem mer

eller mindre, somliga t o m med smärgelduk så de skiner riktigt blankt. Flytande bonvax, t ex, pole-
rar och tar bort lukt. Det enda du bör tänka på är
att ju tunnare hornet är, desto skörare är det.
En del menar att klangen förändras, t o m förbätt-
ras, ju tunnare godset är, andra att den inte
förändras. Likaså kan du borra ett litet hål för
en rem eller ett band vid klockstycket, utan att
det påverkar hornet i övrigt. Namnristningar,
årtal och rena dekorationer är ju vanliga på
äldre horn, ofta otroligt skickligt inskurna med
kniv. Nu för tiden finns ju glödpennor för oss
som har tummen mitt i handen. Har du fördelen av
att äga ett - son eller - dotterefternamn kan du
på gammalt vis rista t ex BED för Britta Eriks-
dotter eller ESS för Erik Svenson.

Det finns många ristningar och dekorationer på äldre horn
att låta sig inspireras av. Foto: KG Svensson, Dalarnas
museum.

Spelteknik

En del vill nog påstå att det är enklare att tillverka ett vallhorn än att spela på det. Det stämmer säkert också, men det beror helt enkelt på att man oftast inte från början har de fysiska förutsättningar som behövs för att få ton i ett horn. Läpp- och magmuskulatur, det som bland musikmänniskor kallas för "ambis" (fr. embouchure) och "stöd", måste tränas upp. Ingen reagerar när man talar om idrottsmännens och -kvinnornas fysiska träning, men har du någon gång tänkt på att det också inom det musikaliska hantverket krävs mycket fysisk träning!? Små muskler i händerna måste utvecklas för att orka trycka ner strängar, sträckas ut över pianotangenter osv, och i det här fallet, musklerna kring munnen måste tränas för att orka hålla läppspänningen, musklerna i buken för att kunna pressa en jämn, stark luftström. Detta innebär att vem som helst kan träna sig till att få toner i ett horn, att sedan göra musik av dessa toner kommer an på din musikaliska erfarenhet (något man också kan förvärva) förmåga att uttrycka dig och din fantasi och lyhördhet.

Tonen i vallhornet bildas av den vibration som uppstår när du spänner ihop läpparna och pressar ut luft emellan dem. Prova först utan horn! Om du då märker att det bara väser får du ta nya tag, pressa ihop läpparna hårdare osv, tills du pruttar rejält - då är det dags att prova med hornet! Ofta använder man i början mer tryck än man behöver. Tänk på att kraften ska koncentreras till läpparna.

Största möjligheten att få ton i hornet har du med alla fingerhål täckta. Den hand du inte täcker hålen med håller du runt klockstycket och använder till att pressa hornet mot munnen. Då har du den också redo för stopptoner. (Se tillverkning).

Provblås på olika ställen mot läpparna tills du hittar ditt ställe. Praxis bland bleckblåsmusiker är att hålla instrumentet mitt på munnen medan många bilder på äldre hornblåsare visar att de höll hornet i ena mungipan. Du kan också prova att hålla hornet i olika vinklar mot läpparna. (En teori kring detta är dock att de gamla människor vi ser blåsa på foton var tandlösa framtill i munnen).

Tänk på att du måste pressa hornet ganska hårt mot munnen, att du inte skall blåsa ut kinderna och framförallt att du inte blåser för länge! Det är viktigt att träna upp läppstyrkan med korta sekvenser, spela litet, vila litet osv.

Stur Margit blåser horn i Nedre Lövbergs fäbodrar, Sollerön 1918. Märk hur hon placerar munstycket i mungipan och stoppar tonen med två fingrar.
Foto: Karl Lärka, i Dalarnas museum.

Blås, ändra placering, vinkel, tryck och läppspänning tills du märker att tonen "tar" - det är inte längre bara ett ljud, utan en ton. Träna dig att hitta den tonen om igen tills du är säker, då kan du lyfta det nedersta fingret och försöka dig på nästa ton. Oftast får du göra om samma procedur och leta efter också denna ton. Ju fler fingrar du lyfter, desto mer läppstyrka behövs.

I det här sammanhanget kan nämnas att en gammal metod att få hornet lite mer lättblåst var att blöta det i vatten. Tyvärr har varken jag eller någon av de hornblåsare jag känner märkt att det fungerar, men det är kanske tron det kommer an på!

Genom att blåsa långa, raka toner tränar du upp både läpp- och bukmuskulatur och när du kommit så långt att du kan spela flera toner kan du variera med att spela en kortare låt då och då. (Om man inte spelar på ett tag försämras "ambisen" och man måste träna upp den igen). Tänk på ansatsen - hjälp till med tungan att få igång tonen genom att stöta ett t eller ett d, men tro för alldel inte att du måste stöta på varje ton! Tvärtom karaktäriseras vallåtarna av långa sammanhängande melodislingor.

Om du provar flera horn kommer du att märka att inget horn är det andra likt. Du måste lära känna varje nytt horn, blåsa in dig på det. Det kan också vara bra att blåsa in sig på det vanliga hornet som en inledning till varje speltillfälle. Spela några toner, leta upp rätt tryck och läppspänning.

Omfång

Vallhornets och vallåtarnas omfång och tonförråd är, omvandlat till a-moll, i regel

där grundtonen a på ett 3-hålshorn fås genom att

täcka alla fingerhålen med ena handen och stoppa in den andra handen en bit in i klockstycket, s k stopptechnik. Tonerna under a - giss och g - fås på samma sätt, och på en del horn kan man komma ända ner till tonen e genom att använda stopptechnik.

3 fingerhål täckta och utan stopptechnik = H

De 2 översta fingerhålen täckta = C

Det översta fingerhålet täckt = D

Halvtonssteg får man så här:

diss = endast andra fingerhålet täckt

ciss = första och tredje hålen täckta

B^b = alla 3 hålen täckta och stopptechnik.

Eller genom att täcka hålet till hälften.

Om man har ett bra horn och vältränade läppar kan man också överblåsa. Genom att täcka fingerhålen och ta i lite extra med läppar och lufttryck kan man nå ett högre a, oktaven till grundtonen. På en del horn går det faktiskt att spela flera toner i detta högre register.

Har du bra "ambis" kan du med läpparna också pressa upp e till f och t o m g om så skulle behövas.

På en del bockhorn som jag har provat går det att få tonen f genom att täcka fingerhålen med ena handen och med den andra helt täcka klockstycket. Så nog finns det möjligheter!

Var låter det bäst?

Vallhornet lämpar sig väl egentligen inte att spela på hemma i lägenheten eller villan. Jag tänker inte bara på grannarna, utan också på instrumentets klang - det låter helt enkelt inte bra i ett rum där ingen återklang finns. Naturen är den rätta miljön för vallhornet.

Många ser framför sig vallkullan som från ett högt berg blåser en hornlåt ut över berg och dalar. Nog ser det kanske vackert ut, men hennes signal varken når längst eller klingar speciellt bra från bergstoppen. För att få bättre förutsättningar blåser man hellre en bit ned i en sluttning eller i en dalgång då omkringliggande åsar och berg bildar reflektorer.

Tallhedar kan vara fina att blåsa vallhorn på. En tallhed bildar inget eko som bergen gör, men ger en fin rymdklang. Vatten leder som bekant ljud bra, så mindre sjöar och tjärnar är utmärkta platser för vallåtsmusik. Även fuktig väderlek är en fördel.

Ibland har man inte tillgång till hornblåsarställen av den här typen. Det finns alternativ, även i städerna. Stora lokaler med fin återklang kan också vara roliga att spela horn i. Utmärkta sådana är ofta kyrkor.

Varje hornblåsare har sitt favoritställe - hitta ditt!

Något om musiken

När jag blåser en hornlåt försöker jag tänka på hur melodin rör sig, och försöker att förstärka rörelsen i musiken, t ex genom drillar.

Försök att tänka på hornet som en förlängning av rösten, att i hornlåten ha en känsla av ropet.

Fraseringen, indelningen i musikaliska fraser, har ett samband med andningen - fraserna är ofta så långa som man har luft till. Ofta vilar man på den högsta tonen innan en nedåtgående melodislinga, ofta finns också naturliga vilolägen i slutet av fraserna. Tänk på att tonerna ska klinga ut ordentligt, skogen ska ha möjlighet att klinga tillsammans med dig!

- Hä skä låt långli, menade spelmannen Köpman Erik i Gagnef om hornlåtarna.

Genom att endast studera notbilden har man här, liksom inom all annan musik, svårt att tillgodogöra sig det musikaliska språket. Därför är lyssnandet så viktigt. Försitt inte de tillfällen du har att höra inte bara vallmusik, utan även svensk folkmusik i allmänhet. Mycket av alla de små finesser som tillsammans bildar det specifika med vår folkmusik är gemensamma för vallåten, visan eller dansmusiken. Sättet att drillar, krusa ut tonerna, kan vara samma för fiolen, spelpipan, vissångaren eller hornblåserskan, liksom sättet att närma sig en

Att spela med tankarna i hornets ursprungliga miljö, fåboden och skogslandskapet, är ingen dum sak. Det skapar förståelse för hur låtarna en gång har klingat, vilka krav som ställdes på fåbodarnas hornblåsare. Gärtjärnsbergets fåbodar, Gagnef 1922.

Foto: J A Ström, i Dalarnas museum.

ton, att frasera osv. Den enda möjligheten att komma detta nya tonspråk inpå livet är att lyssna och spela, spela och lyssna.

Vår musikuppfattning grundar sig på västerländsk konstmusik. Att öppna medvetandet för folkmusik tar tid men kan ge dig så ofantligt mycket!

Låtarna

Ganska många hornlåtar finns bevarade i noter. Den samling jag rekommenderar varmast är Carl Gustaf Färjes "Fäbodlåtar från Dalarna" (utgiven av Älvdalens hembygdsförening) med över 200 valllåtar - en riktig guldgruva att ösa ur. Här tänker jag bara ta upp några stycken, ett slags grundrepertoar för vallhornet och jag har gjort urvalet så att jag tagit med dels ett par allmänt kända vallvisor, dels sådana låtar som finns inspelade på skiva.

Jag tycker att lyssnandet är den viktigaste delen när man skall närma sig musik av något slag. Så därför: lyssna på låten innan du provar att spela den. De två skivor jag hämtat låtarna från är Locklåtar och musik på horn och pipa (Sveriges Radios förlag RELP 5017) och Låtar på klarinett, spilåpipa, kohorn och lur spelade i ursprunglig miljö av Walter Ramsby (Sonet SLP 2043), båda ett måste i din skivsamling om du hunnit så här långt i den här skriften.

Jag har kompletterat notbilden med ett tabulatsystem, där du som inte kan noter ändå har möjlighet att läsa ut greppen. Tabulaturen är skriven för ett 3-hålshorn, så om du har ett horn med 4 hål får du själv transponera om (det gäller ju endast grundton och tonen under).

Då varje horn är unikt och tonhöjden varierar

med storleken på hornet har jag noterat alla låtar i a-moll, oavsett hur ditt horn klingar. Jag tror inte det ska bli några problem att transponera.

Tabulatur

0 = alla hål öppna

1 = 1:a hålet (närmast anblåsningsändan) täckt

2 = 1:a + 2:a hålen täckta

3 = 1:a, 2:a och 3:e hålen täckta

S1 = "- + stopptechnik

S2, S3 och S4 = samma som S1 men med handen längre in i klockstycket.

$\frac{1}{3}$ = 1:a och 3:e hålen täckta (2:a lämnas öppet)

$\frac{0}{2}$ = endast 2:a hålet täckt (1:a och 3:e öppna)

Tabulatur

Förutom dessa toner kan man som nämnts i avsnittet "omfång" överblåsa och pressa tonhöjden över e, men eftersom några sådana toner inte förekommer i följande låtar tar jag inte med dem i tabulaturen.

Límu, límu, líma

FRÅN ÄLVDALEN

S1 0 0 1 0 3 2 S1 2 2 3 S1
Li-mu li-mu li - ma Gud lät so-len ski - na,
2 1 0 2 3 S1 2 1 0 2 3 S1
ö-ver ber - ge-na blå ö-ver kul - lor-na små
2 1 0 2 3 S1 2 S2 3 S1
som i sko - gen ska gå om som - ma ren.

Jag vill gå vall

SÖDRA DALARNA
VÄSTMANLAND

S1 0 1 0 3 2 1 3 2 S1 S1 S1 2 2 3 S1
1. Jag vill gå vall hela dagen all up-på den långa mos-sen.
Da-gen är lång, magen är sväng Li-te la mor i på-sen.
2. Tup-pu-na grå, barna mina små tuppuna mina snälla.
Stil-la ska gå, bi - ta på strå sen ska vi hem te kvälla.
3 2 S1 3 S2 3 2 S1 3 3 2 S1

Kuleken

FRÅN RÄTTVIK OCH ÖRE

0 1 2 3 1 2 51 2 3 2 1 0 1 2

3 2 1 0 2 1 0 2 1 0 1 2 3

1 2 51 2 3 2 1 0 1 2 3 1 2 51

Vallåt

EFTER TILLMANS SARA
NÅS

0 1 2 1 2 3 51 51 51 3 3 2 0 3

Ser du nån vacker en gosse så behå i - ta mä.

2 3 2 0 3 2 3 2 0 3 3 1 2 3 51

Fast han bruk tobak, fast han bruk tobak så hjälp föll int hä.

Tillmans Sara (1846-1935) från Storbyn, Nås finnmark, sade om den här vallåten, att "den bruk je spåla då je tapp bort nå krittur". Då förstod grannarna och kom till hjälp. De skämtsamma orden har någon senare diktat till melodin.

Tillmans Sara blåste förutom vallåtarna även visor och psalmer på sitt horn. Den första låten för dagen blev ofta en psalm, t ex "Min gärning nådigt skåda" och när arbetsdagen var slut blåste hon en visa: "Lov och pris i himmelen, tack för den nåd vi fått idag".

Vallåt

FRÅN LIMA

Getlåten

EFTER TÄGT JOHANNA OLSSON
ÄLVDALEN

Tägt Johanna (1879-1947, Liden, var den sista som i Älvdalen i obruten tradition kunde "låt i strautn" (=struten, hornet). Under några somrar var hon "bumor" i Älvdalsbodarna på Skansen i Stockholm, arbetade i eldhuset och blåste hornlåtar. Hon uppehöll också den gamla traditionen att varje valborgsmässoafton blåsa horn ut över Näs-sjön hemma i Älvdalen.

Hennes dotterson Nils Eriksson har tagit upp arvet efter sin mormor och är nu känd som en duktig hornblåsare och -tillverkare.

*Reser Anna Larsson från Utanmyra, Sollederön var hornblåsare, men sjöng också. För upptecknaren Nils Andersson sjöng hon visan "Ö tysta ensamhet", som i Jan Johanssons arrangemang blev succén "Visa från Utanmyra".
Foto: John Öhman, i Dalarnas museum.*

Reser Anna Larsson (1848-1927) från Utanmyra, Sollederön, vallade i Rossbergs fäbodlar. Den kända "Visa från Utanmyra" är förmedlad av henne. Följande hornlåt är hennes version av den kända Tuleritova eller Tuln på logen som i en mängd varianter finns över hela Norden. Sägner berättar om en vallkulla som blivit bortförd av tolv rövare. Med sitt horn blåste hon då den här signalen, bygdens folk hörde henne och kom till undsättning. Tolv man kan också vara en omskrivning för björnen, som enligt folktron var "tolv man stark".

Vallåt

(TOVALÅTEN)

EFTER RESER ANNA LARSSON
SOLLERÖN

0 2 0 1 3 1 2 3 S1 3 S1
Ti-de-li to-va tolv män-ner i sko-ga.

S1 S2 S1 3 S2 S4 S1 S2 S1 3 S2 S4 S1 S2 S1
Stjällkjyni bun-do dem Stur-ux-an stun-go dem Gäslrackan

3 S2 S4 S1 3 2 1 0 2 S1 2 3 S2 S1
ängde dem Små-föddur fö-set dem långt sud min land.

Hornlåt

EFTER NÖRSTMO HALVAR
MALUNG

1 2 3 1 2 S1 3 2 0 3

1 2 3 3 2 S1 2 1 0 2 3 2 1

0 0 3 2 0 2 3 3 1 2 S1 S1

0 2 S1 3 2 0 2 3 S2

Nöstmo Halvar Halvarsson (1852-1949) från Idbäck i Malung, spelade låtar efter sin mor och mormor det var också de som lärt honom konsten att blåsa i horn. Detta blev han så skicklig i att han vann 1:a pris vid spelmanstävlingarna i Gesunda 1906. Han deltog också i tävlingarna i Mora året därpå samt vid Riksspelmansstämman i Stockholm 1910. Nöstmo Halvar var ovanlig för sin tid. Han kunde både väva och spinna, en gelike till Gädd Lars. Vallåtar-na efter Nöstmo Halvar är säregna på det viset att de slutar på inledningstonen, alltså tonen under grundtonen, och inte på själva grundtonen. På äldre dar sjöng han hellre de hornlåtar han mindes, och på anmärkningen att han inte sjöng lika "utkrusat" som han spelade, svarade han: "kan väl hända att jag klingar tä lite mer på hornä å gör drillar".

Foto: Karl Lärka, i Dalarnas museum.

Hornlåt

FRÅN NÄCKÅDALEN, ORSA
EFTER KÅL ANNA FÄRNSTRÖM

Vallåt

FRÅN EVERTSBERG, ÄLVDALEN
EFTER TOMMOS KERSTIN

Tommos Kersti (1854-1931) var dotter till en spelman, Tommos Anders Persson i Evertsberg, Älvdalen. Hon var en mycket skicklig hornblåerska, och hennes ton ska ha varit både kraftig och klockren. Tommos Kersti deltog i spelmanstävlingarna vid Sandängarna i Mora 1907, alltså året efter den berömda Gesundatävlingen, och erhöll där 1:a pris. Hon spelade på ett gammalt horn från Malung, märkt med året 1866 och många namnbokstäver, bl a BOD, KED och TKAD, det sistnämnda hennes egna initialer. Tommos Kersti vallade i Mångsbodarna på somrarna.

Tommos Kersti från Älvdalen deltog i tävling på Sandängarna 1907. Här fotograferad vid ett härbre under uppförande på Rots skans.

Foto: Karl-Erik Forsslund, i Dalarnas museum.

Hornlåt

EFTER GÄDD LARS
MOCKFJÄRD

2/4

acc.

2 S1 3 2 0 0 1 0 1 2 1 2 3 S2 S1 3 2 0 0

1 *rit.* 2

1 0 1 2 1 0 1 0 1 2 1 0 0 2 1 0 S2

3 *rit.*

S1 3 2 1 1 3 2 3 2 1 0 1 2 0 1 3 1 2 S1

Gädd Lars från Mockfjärd var något av ett original - kyrkvaktare, hornblåsare men också väl förfaren i konsten att sticka.

Foto: Karl Lärka, i Dalarnas museum. Negativet tyvärr skadat.

Gädd Lars Olsson Holmberg (1850-1925) från Ersholen i Mockfjärd, kyrkvaktare och mångsysslare, var en färgstark person med ett litet stänk av originalitet. Lång och gånglig, alltid iförd sockendräkten, med ringar med små hjärtan i öronen kunde sockenborna möta honom på väg att teklä bruden inför ett bröllop, svepa lik eller sköta sina sysslor som kyrkvaktare. Ofta stickade han under sina vandringar, och han var också skicklig att spinna och knyppla. Som vallpojke i Södra Tansbuan hade Gäddlars lärt sig spela horn, och deltog vid Gesunda-tävlingen 1906, men fick "bara" extrapris. "Ja geck sö fort, när ja geck hit" förklarade han sig. Om sitt hornspel sade han. "Kund visst många visor i min ungdom. I skogen kommer visorna, å ja ha blåst så gamla gubbar och gummor gråtit. Psalmer i mollton, hä låt orimli grant, fast då blir hä tä bruk bakändan på hornä mer än fingrarna".

Vallåt

FRÅN MÖRSIL, JÄMTLAND
EFTER BENGTT BIXO

Korna:

S4 S2 S1 3 2 3 0 1 1 2 1 2 3 2 0 1 2 3

Getterna:

S1 S2 S4 3 S1 S2 S1 2 3 S2 S4 S2 3 S1

Getterna:

0 0 0 0 0 1 2 1 2 S1 0 1 2 3

S4 S2 S1 3 2 3 1 2 3 S1 S2 S1 2 3 S2 S4 S2 3 S1

Bengt Bixo, en av Jämtlands mer framstående spelmän, spelade den här vallåten på fiol.

Under avsnittet om vallhornets funktioner finns en serie signaler efter Ris Kerstin Persdotter från Blecket i Rättvik. Hon levde mellan 1858 och 1938 och var en väldigt skicklig hornblåerska. Hornspelet lärde hon sig av sin mor under vallgången vid Långnässets fäboddar vid sjön Ljugaren mellan Blecket och Bingsjö. Hon deltog i tävlingarna i Mora 1908 och erhöll där 1:a pris och blev tillsammans med Nöstmo Halvar inbjuden till riksspelmansstämman 1910 i Stockholm, där hon blåste in stämman i Musikaliska akademiens lokaler. Det var nog första gången en hornlåt klingade i den miljön! Tillsammans med fiolspelmanen Håk Olle från Rättvik turnerade Ris Kersti en tid omkring och gav konserter. Enligt affischen erbjöds publiken att höra "låtar spelas på både fiol och vallhorn, dels var för sig och dels tillsammans". Den som hade fått hört det!!

På ålderns höst hade hon naturligt svårare att kunna blåsa på sitt horn, men ända fram till sina sista år blåste

hon traditionsenligt vid valborgsmässofirandet före tändningen en hornlåt utanför sin stuga. Ris Kersti var en mycket teknisk driven hornbläderska, och hade dessutom, vilket inte alltid hör samman, en stark musikalisk känsla. Hon utnyttjade flitigt dynamiken i låtarna, spelade omväxlande starkt och svagt och kunde svälla ut på tonen på ett alldeles raffinerat sätt.

Anders Frisell i Mockfjärd är en av våra mest namnkunniga fiolspelmän genom tiderna. Den här vallåten spelade han på sin fiol. En pärla bland vallåtar.

Vallåt

FRÅN MOCKFJÄRD

EFTER ANDERS FRISELL

UPPT. AV KARL SPÖRR

0 2 0 0 3 3 2 1 2 3 2 1 0 1 2 0 0

3 S2 S1 S1 1 $\frac{1}{3}$ S1 1 $\frac{1}{3}$ S1 2 1 2 3 2 1 0

1 2 3 2 0 0 S1 S2 S1 0 1 2 3 S1 S2 S1

2 1 2 3 1 0 2 S2 S1 S2 S1 1 S3 2 3 2 1 0 0 2 2

0 1 1 3 3 2 3 2 3 2 1 0 0 S2 S1 0 0

3 1 2 S1 2 3 S2 S1 0 0 1 0 1 3 2 S1 2 3 S2 S1

*) Långsam, obestämd rytm

Horn med påslående trätunga

I byn Rörbäcksnäs i Dalarna, nära gränsen mot Norge, lever än idag en tradition som tidigare funnits även i bl a Värmland och Jämtland - bockhorn med påslående trätunga, något som i Norge är mer spritt än här. Traditionen förvaltas av Anton Moberg som mig veterligt är den ende nu levande som i Sverige trakterar detta instrument.

Denna typ av horn har gamla anor i Rörbäcksnäs och har varit den enda förekommande typen av

Denna variant av vallhorn har en liten tunga av enträ fästad vid munstycket. Tungan vibrerar vid blåsning och ger instrumentet en gäll och genomträngande ton. Hornet på bilden tillhör Anton Moberg, Rörbäcksnäs.

Foto: Inge Persson.

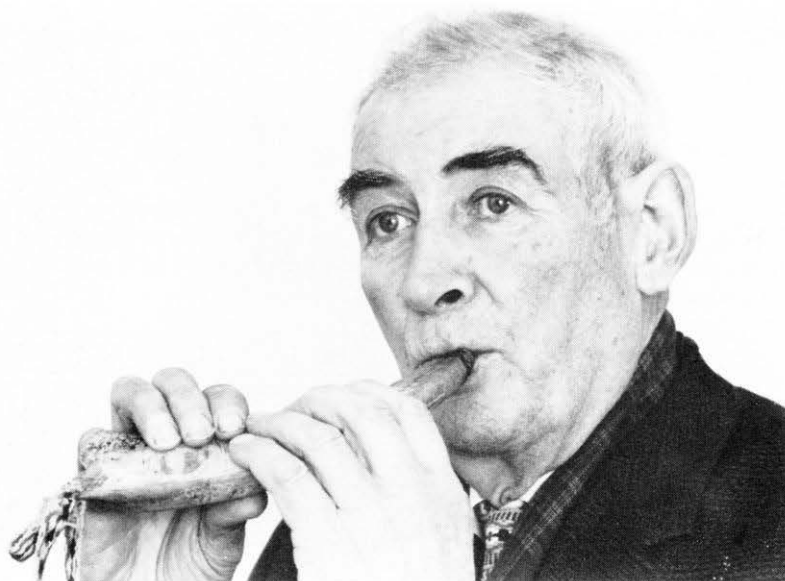

vallhorn där. Först på senare år har man fått reda på att det finns horn utan tunga! Tankarna går osökt till klarinetten, men Rörbäcksnäshornet är endast en avlägsen släkting, liksom alla rörbladsinstrument. Idén har alltså inte väckts ur klarinetterns princip. Hornets funktioner har varit desamma som för det vanliga vallhornet, men omfång och tillverkning skiljer sig. Bockhornet kokas som vanligt. Kvicken knackas ur och sedan, medan hornet ännu är varmt, tunnar man av hornet med t ex kniv eller rasp. Ju tunnare horn desto bättre klang, enligt Moberg.

Första fingerhålet placeras vid jämviktspunkten på hornets flata sida, nästa hål närmare anblåsningsänden och sedan ytterligare fyra hål från det först uppborrade hålet ned mot klockstycket. Dessutom borras (eller bränns) ett tumhål upp på motsatta sidan - alltså totalt 7 fingerhål!

Hornet med påslående trätunga spelas inte med trumpet-teknik, snarare som en klarinett. Här syns den främste traditionsbäraren på detta udda instrument, Anton Moberg i Rörbäcksnäs.

Foto: Inge Persson.

Hålens storlek ska i detta fall inte ha något att göra med tonhöjden, vilken regleras mest med lufttrycket, utan storleken ska vara anpassad efter fingerstorleken på den som ska spela på hornet.

Kapa blåsänden snett mot hornets konkava sida, och karva fåror runt blåsänden för den tråd som ska fästa tungan.

Tungan tillverkas av kvistfri ytterved av en. Tälj en kil så att spetsen som ska bli den svängande tungan med god marginal täcker anblåsningshålet. Längden avgör tonhöjden; ju längre tunga desto lägre ton. Om tungan är för bred blir hornet trögblåst. Tunna av tungan till ca 1 mm och surra fast den vid anblåsningsänden med fuktad tråd. Linda tråden runt tunga och horn, några varv måste också löpa under tungan. (Se bilden).

Innan man blåser måste man varje gång lägga hornet med tungan i blöt, det räcker inte att bara fukta med munnen som på klarinett och saxofon, tungan måste också surras fast på nytt varje gång.

När man spelar på hornet håller man anblåsningsänden inuti munnen så att den påslående tungan kan vibrera fritt i munhålan. Man använder sig inte av stopptechnik som med de vanliga vallhornen, utan endast de toner som fingerhål och lufttryck ger. Omfånget är en oktav och skalan en ren harmonisk mollskala.

Rörbäcksnäshornet är en intressant men ganska okänd variant av våra vallinstrument och förtjänar att lyftas fram ur dunklet, att bli en mer livskraftig del av vår vallmusikkultur.

Vallhornet i Norge och Finland

Hornet är naturligtvis inget specifikt svenskt instrument utan är brukat i alla tider i alla delar av världen. Norge och Finland har liksom Sverige sina horntraditioner som i mångt och mycket liknar våra.

I Norge har bockhornet varit det vanligaste, även om man också där har t ex ko- och oxhorn. Funktionerna har varit desamma - signal-, lock- och skrämselredskap vid vallgång. Det vanligaste antalet fingerhål är även i Norge 3-4 st, och tillverkningen går till på samma sätt,

Den horntyp med påslående trätunga vi känner från Rörbäcksnäs är mer vanlig i Norge än hos oss, och det är ju också i gränstrakterna mot Norge som vi har belägg för den typen.

Hornlåt

EFTER OLA PERSTØLEN
ÄL I HALLINGDAL, NORGE

Hornlåt

EFTER OLA PERSTØLEN
ÅL I HALLINGDAL, NORGE

I Finland har man tillverkat och spelat trähorn, instrument med djurhonet som tydlig förebild. Fyra trähornsblåsare vid en sångfest i Helsingfors 1900. Foto i Museiverket, Helsingfors.

På Åland och i Finland har man också en vallhornstradition av samma slag som i Sverige och Norge. En intressant variant är "horn" av trä, alltså bläsinstrument av trä med djurhornet som förebild, en tradition man känner från Karelen. Även i vårt land finns exempel på sådana trähorn, men det förefaller att ha varit vanligare i Finland än hos oss.

Hornlåt

EFTER LIISA PESSI
FINLAND

Liisa Pessi, Kaukola
var en framstående
hornblåsare, vars
låtar finns bevara-
de - se ovan.
Foto: A O Väisänen,
i Museiverket, Hel-
singfors.

Hornlåt

EFTER LIISA PESSI
FINLAND

The musical score for 'Hornlåt' is written in 2/4 time and consists of four staves. The notation includes various musical symbols such as slurs, ties, and triplets. Below each staff, a sequence of numbers and letters (S1, 0, 1, 2, 3) indicates fingerings and articulation. The first staff begins with a double bar line. The second staff contains a triplet of eighth notes. The third staff features a triplet of eighth notes and a slur over a quarter note. The fourth staff includes a triplet of eighth notes and a slur over a quarter note. The sequence of fingerings and articulation symbols for each staff is as follows:

- Staff 1: S1 1 1 0 1 3 3 0 0 3 2 1 1 2 3 1
- Staff 2: 2 3 S1 2 1 2 1 3 3 0 0 3 2 1 1 2 3 1
- Staff 3: 2 3 S1 3 3 2 3 S1 2 1 3 S1 2
- Staff 4: 3 3 2 3 S1 3 2 1 3 S1 S1 S1 3 2 1 0

Litteratur

Mer om fäbodliv och vallmusik finns att läsa i:

Rickard Dybeck, Svenska vallvisor och hornlåtar, 1846, nytryck Sthlm 1974.

Carl-Gustaf Färje, Fäbodlåtar från Dalarna, Älvdalen 1979.

Holger Larsen, Bockhorn med påslående trätunga, i Svensk tidskrift för musikforskning 1977:2.

dens., Vallhornstillverkning i Sverige, i Svensk tidskrift för musikforskning 1980.

dens., Vallhornet i Sverige, En terminologi, i Svensk tidskrift för musikforskning 1979:2.

Hans Lidman, (red.), Fäbodlar, Sthlm 1963.

Jan Ling, Svensk folkmusik, Sthlm 1964.

Jan Ling, m fl, Folkmusikboken, Sthlm 1978.

Carl-Allan Moberg, Om vallåtar. En studie i de svenska fäbodarnas musikaliska organisation, i Svensk tidskrift för musikforskning 1955.

dens., Om vallåtar II. Musikaliska strukturproblem, i Svensk tidskrift för musikforskning 1959.

Sigvard Montelius, Fäbodväsendet i övre Dalarna, Sthlm 1977.

Reidar Sevåg, Det gjallar og det læt, Oslo 1973.

Summary

The cattle horn is one of the oldest instruments known in Sweden. It is most often used for rounding up cattle and its origins perhaps date back to the days when the people here abandoned their nomadic life for that of the settled farmer and cattle tender. The arable land nearest the village was needed for the cultivation of grain and fodder for the winter, so cattle were put out to graze in the forest during the summer and into the autumn. When distances were too great for the cattle to be brought back to the village for the night, a system of summer pasture settlements was built - odd cottages or small hamlets -

in the forest. Each village had its summer pasture settlements, often several, which were used by turns to get the best out of the grazing. Dairy products were produced at the settlements, later to be transported down to the villages and stored for the winter's needs. A complete social system was built up round this form of cattle tending. The system was fully developed in the Middle Ages, reached its peak in the 19th century but started to decline some time after the turn of the century. Today, only the occasional summer pasture settlement has survived here and there in the country.

Making a horn.

Cow horns can be obtained from the slaughterhouse. The horn selected should not be less than 15 (fifteen) centimetres in length; neither should it be too conical in shape: a gentle widening is the best. When coming from the slaughterhouse, the horn has a bony outgrowth known in Swedish as 'kvicken', which can be broken out of the horn after boiling it in water for a couple of hours, after which the tip of the horn can be sawn off at a point where the diameter is of a suitable size for the lips. Then a hole is bored from the tip in towards the natural channel at the centre of the horn and a mouth-piece is formed at the narrow end. The finger holes, three or four of them, are bored in the concave side of the horn about halfway along and at convenient finger distance apart. The horn is tuned by widening the holes, which is why they should be made small to begin with. The horn may then be decorated and polished as desired.

Playing technique.

Lip and stomach muscles must be well-developed in order to play the cattle horn. The technique is the same as for playing brass instruments but demands greater strength in the lips - so keep on trying - don't give up! The easiest way of producing sound is to cover the finger holes until you have succeeded in producing a note, after which you can try lifting the last finger, and so on. It is important to practise for short periods and to rest in between. By applying a muting technique with one's free hand in the bell of the instrument the keynote of the horn and notes even lower on the scale may be obtained. On some horns changes to a higher pitch can be achieved with a well-developed technique.

Where does it sound best?

The cattle horn gives the best effect out in the open countryside, preferably some way down a valley or by a lake. In the urban setting you can seek out a church or some other such large building with a good echo.

About the music

When playing the cattle horn, one can imagine it as being an extension of the voice and as giving the impression of a cry to the tune played. The highest note is usually drawn out before the tune moves to a lower note. The end of the musical phrase is also drawn out, usually until the player runs out of breath. It is also essential to allow the surroundings, forest or room, to add their tone to the music. There is only one way to assimilate this specific musical idiom: by listening and playing, playing and listening. Take every opportunity to listen to all Swedish folk music since the idiom is often the same irrespective of instrument.

Horns with vibrating wooden reeds.

In the area bordering onto Norway, there is a tradition of making and playing ram horns with a vibrating wooden reed, similar in type to the clarinet. The end of the horn which will form the mouthpiece is cut off diagonally and a piece of wood is fastened onto it. The number of finger holes is greater - there are seven of them - but in this case the tone is regulated more by air pressure. The mouthpiece end is held in the mouth, where the 'reed' can vibrate freely. This tradition is kept alive today by only ONE person.

The cattle horn in Norway and Finland.

The cattle horn tradition in Norway and Finland is similar to that of Sweden. The field of use and method of production are the same but horns with vibrating reeds are more common in Norway than in Sweden. In Finland there is a tradition of making horns of wood - a woodwind instrument for which the animal horn has served as a model. As an example, there are two Norwegian and two Finnish tunes included in this publication. Note that the musical idiom differs rather a lot.

Innehåll

Vallhornet - en bakgrund	5
Tillverkningen	21
Fingerhåll	28
Stämning	31
Putsning och utsmyckning	32
Teknik	34
Omfång	36
Var låter det bäst?	37
Om musiken	39
Låtarna	41
Horn med påslående trätunga	54
Vallhorn i Norge och Finland	57
Litteratur	61
Summary	61

Vallhornet är ett av våra äldsta instrument. Men trots hornlåtarnas höga ålder är deras kraft obruten. De kan fortfarande locka – både människor och djur.

Den här skriften är en handbok som hjälper Dig att tillverka och blåsa vallhorn. Den ger hornets kulturhistoriska bakgrund, tips på spelteknik samt en lång rad låtar.

Magnus Bäckström, Falun tillhör landets främsta yngre spelmän. Han spelar fiol men lika gärna spelpipa och horn. Hans erfarenhet av folkmusikutlärning är stor. Han har tidigare skrivit en lärobok för spelpipa "Jag blåste i min pipa" (Dalarnas museums förlag).

With a summary in English.

Dalarnas museums serie av småskrifter 41.

ISBN 91-85378-72-0

ISSN 0346-6949

Dalarnas museum, Box 22, 791 21 Falun 023/181 60